

Dr. Seyit YILDIRIM

Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Gaziantep University Theology Faculty

Gaziantep, TÜRKİYE

yildirimseyit.27@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3808-4900>

<https://ror.org/020vvc407>

Mukâtil b. Süleyman Tefsirinde

Kıraatlerin Kullanımı

The Use of Qiraat in Muqâtil's Tafsîr

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Şubat 2025 / 19 February 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Haziran 2025 / 19 June 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran 2025 / 30 June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf | Citation

Yıldırım, Seyit. "Mukâtil b. Süleyman Tefsirinde Kıraatlerin Kullanımı".
Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi 8 (Haziran 2025), 74-91.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Double anonymized - Two External

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır.

İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by Turnitin.

No plagiarism detected.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

This study does not require the approval of an ethics committee, as it is based on data obtained through literature review and published sources. It is hereby declared that the preparation of the study was conducted in accordance with scientific and ethical principles, and that all referenced works have been duly cited in the bibliography. During the preparation of this study, no artificial intelligence-based tool or application was employed. The entire content was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles. (Seyit YILDIRIM).

Telif Hakkı | Copyright

Telif hakkı yazara aittir. (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.

Copyright belongs to the author. Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Etik Bildirim | Complaints

darulhadis@karatekin.edu.tr

Yayıncı | Published by

Çankırı Karatekin Üniversitesi Darulhadis İslam Araştırmaları Merkezi

Çankırı Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

Finansman | Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Öz

Hicrî 150 yılında vefat eden Mukâtil b. Süleyman, İslam tefsir geleneğinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Zira onun kaleme aldığı *et-Tefsîru'l-Kebîr* isimli eser, Kur'an'ı baştan sona açıklayan ilk tefsir metni kabul edilmektedir. İslâmî ilimlerin henüz farklı disiplinlere ayrılmadığı bir dönemde yazılan bu eserde, ilk dönemlerde Kur'an'ın doğru anlaşılması noktasında başvurulmuş tefsir materyallerine dair önemli veriler bulunmaktadır. Ayetlerin tefsirinde başvurulmuş temel materyallerden biri de Kur'an kıraatleridir. Kıraatlerin henüz sistematikleşmediği, şâz ve mütevâtir gibi ayrımların yapılmadığı bir dönemde yaşayan Mukâtil, bu tasnif anlayışına bağlı değildir. Abdullah b. Mes'ûd ve Ubey b. Kâ'b gibi sahâbîler dışında yararlandığı kıraatleri imamlara ya da bölgelere nispet etmemiştir. Bunun yanında kıraatlerin dilsel temelleriyle ilgili teorik tartışmalara da girmemiştir. Mukâtil, Kur'an ayetlerini tefsir ederken müterâdif veya ferşî kıraat farklılıklarının sağladığı anlamsal çeşitliliğe dikkat çekmiştir. Bu çerçevede, kimi zaman manayı açıklamak kimi zaman da fikhî bir uygulamaya dikkat çekmek amacıyla Abdullah b. Mes'ûd ve Ubey b. Kâ'b gibi sahâbîlere nispet edilen anlam merkezli kıraatlere otuz küsur yerde atıfta bulunmuştur. Öte yandan müfessir, sarf-nahiv kurallarına göre değişebilen ferşî farklılıklara dair bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu konuda çoğunlukla tek kıraati esas alsa da kimi durumlarda iki farklı kıraatin mana üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Mukâtil, Tefsîr-i Kebîr, Müterâdif, Ferş.

The Use of Qiraat in Muqâtil's Tafsîr

Abstract

Muqâtil b. Suleiman, who passed away in 150 AH, is one of the most significant figures in the Islamic exegetical tradition. His work, *at-Tafsîr al-Kabîr*, is considered the first complete Qur'anic commentary. This work, written at a time when Islamic sciences had not yet been divided into separate disciplines, provides valuable insights into the exegetical materials used in the early period for understanding the Qur'an. One of the key sources for his interpretations was Qur'anic recitations. Since systematic classifications such as *shazz* and *mutawâtir* have not yet been made, Mukâtil is not dependent on this classification. However, apart from those attributed to Abdullâh b. Mas'ûd and Ubayy b. Ka'b, he did not associate them with specific scholars or regions. Additionally, he did not engage in theoretical discussions regarding the linguistic foundations of recitations. Instead, he highlighted the semantic diversity provided by synonymous (*mutarâdif*) and *fharsi* recitation variations. He referenced meaning-based recitations to clarify meanings or emphasize legal applications in more than thirty instances. Although he mostly relied on a single qiraat in his evaluations of the differences that may vary according to the rules of *sarf-nahiv*, he sometimes drew attention to the effect of two different qiraats on the meaning.

Keywords: Qiraat, Muqâtil, at-Tafsîr al-Kabîr, Synonym, Fhars.

Giriş

Mukâtil b. Süleyman'ın *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı eseri, baştan sona bir tefsir niteliği taşıması bakımından tefsir geleneğinin öncülerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu yönüyle eser, erken dönemin tefsir atmosferine ışık tutmaktadır. Gerek eserin metodolojisi gerekse Mukâtil'in bazı meseleler hakkındaki görüşü sonraki dönemler açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle müfessirin kendine özgü dil kullanımı, ayetlerin tefsirinde benimsediği usûl, kullandığı rivayetlerin güvenilirliği veya tefsir kaynakları gibi unsurlar, sonraki dönemlerde çeşitli açılardan inceleme konusu olmuştur. Özellikle son dönemlerde Mukâtil tefsiri üzerine yapılan

incelemelerin hayli arttığı görülmektedir.¹ Bu çerçevede müfessirin, farklı kıraat vecihlerine yer vermesi ve bu vecihlerin anlam üzerindeki etkilerini ortaya koyması, *Tefsîr-i Kebîr*'de yer alan kıraat vecihlerini incelenmeye değer bir alan haline getirmektedir. Zira onun tefsirinde kıraatler, sadece dilsel bir çeşitlilik veya salt bir rivayet aktarımı olarak ele alınmamış, ayetlerin farklı şekilde anlaşılmasına olanak sağlayan unsurlarından biri olmuştur. Dolayısıyla Mukâtil, sadece erken dönem müfessirlerinden biri olmasıyla değil, tefsirinde ortaya koyduğu ilmî katkılarla da önemli hale gelmektedir. Bu katkılar arasında özellikle kıraat farklılıklarını anlam inşasında işlevsel bir yorum aracı olarak kullanması dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda, bu çalışmada Mukâtil'in hangi tür kıraat farklılıklarına yer verdiği ve bu farklılıkları nasıl değerlendirdiği incelenmiştir.

Araştırmamız neticesinde Mukâtil'in *Tefsîr-i Kebîr*'indeki kıraat vecihlerini konu edinen iki çalışmaya daha rastladık. Birincisi Mehmet Altuntaş'ın danışmanlığında Gizem Kale tarafından 2023 yılında tamamlanan *Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirindeki Kıraat Rivayetlerinin Tespiti* adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Söz konusu çalışma, Mukâtil'in kıraatlere yönelik yaklaşımından ziyade onun tefsirinde yer verdiği kıraat vecihlerinin kıraat-i aşere imamlarının okuyuşu ile mukayesesi niteliğindedir. Diğer bir ifadeyle, çalışmada Mukâtil'in yer verdiği kıraatlerin hangi kıraat imamına nispet edildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle söz konusu çalışma, daha çok teknik bir tespit ve isnat incelemesi mahiyetindeyken, bizim çalışmamız kıraat vecihlerinin anlam bağlamında ne şekilde değerlendirildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bir diğeri çalışma ise Semîr Abd Hasen Sâlim el-Fehdâvî tarafından hazırlanan *Mukâtil b. Süleymân ve'l-Kıraâtü'l-Kur'aniyye fî Tefsîrihi* adlı makaledir. Üç bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde Mukâtil'in hayatı ve eserleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, *Tefsîr-i Kebîr*'de yer verilen ve günümüz kıraat anlayışı açısından şâz veya mütevâtir kabul edilen kıraatlere dair çeşitli örnekler verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Mukâtil'in yer verdiği müterâdif kıraat farklılıkları sûre sırasına göre incelenmiştir. Söz konusu çalışma, Mukâtil'in yer verdiği kıraatleri, şâz ve mütevâtir gibi teknik bir kategorizasyon çerçevesinde ele alması nedeniyle bizim çalışmamızdan farklıdır.

1. Mukâtil b. Süleyman'ın Hayatı ve Eserleri

¹ Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Ömer TÜRKER, *Mukâtil b. Süleyman'ın Kur'an-ı tevil yöntemi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999); Seyfullah EFE, *Mukâtil bin Süleyman tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Mustafa DEMİR, *İlk fikhî tefsir ve müellifi Mukâtil b. Süleyman* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Şeyma ALTAY, *Mukâtil b. Süleyman Tefsiri'nde Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Eyyup ELKOCA, *Siyerin tefsire kaynaklığı: Mukâtil b. Süleyman örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Yusuf YALÇINKAYA, *Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsîr-i Kebîr'i ve İsrâiliyât* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Merve Nur ÇAM, *Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir nakillerinin güvenilirliği -Ali b. Ebî Talha nakilleri ile metin karşılaştırması* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

Tam adı, “Eb’ül-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Belhî” olan müellif, Horasan bölgesinde yer alan Belh şehrinde dünyaya gelmiştir.² Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber hicrî 80 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Mukâtil tefsirinin muhakkiki Abdullah Mahmûd Şehhâte’nin görüşü de bu yöndedir.³ Mukâtil, çocukluğunun ardından Horasan’ın diğer önemli şehri olan Merv’e gitmiş ve orada evlenmiştir.⁴ Hayatı boyunca pek çok şehre ilmî seyahatlerde bulunan müfessir, kısa bir süre Beyrut ve Mekke’de kalmış, ancak savunduğu aykırı görüşler nedeniyle bölgedeki âlimlerin sert eleştirilerine maruz kalmıştır.⁵ Bunun üzerine Irak’a giden müellif, bir müddet Basra şehrinde kaldıktan sonra Bağdat’a geçmiş, oradan tekrar Basra’ya dönerek hicrî 150 yılında Basra’da vefat etmiştir.⁶

Mukâtil’in görüşlerinin şekillenmesinde, doğup büyüdüğü Belh şehrinin önemli bir etkisinin olduğu düşünülmektedir. Zira Belh şehri, Horasan’ın diğer şehirleri gibi uzak doğu kökenli dinlerin etkisinin yoğun olarak hissedildiği bir şehirdir. Dolayısıyla Mukâtil, bu şehirdeki çeşitli tapınaklara ve dinlere tanıklık etmiştir. Aynı şekilde Irak bölgesi de, eski dinlerin merkezi olması hasebiyle çeşitli inanç ve mezhebî akımların bir arada yaşayabildiği bir merkez olarak ön plana çıkmıştır. Irak’taki bu entelektüel ortam, Mukâtil’in ilim meclislerinde kendisine daha rahat yer bulabilmesine ve tefsirini burada yazmasına imkân sağlamıştır.⁷ Bu bağlamda müfessirin, ilmî faaliyetlerini sürdürdüğü Irak coğrafyasının fikrî zenginliğinin, onun kıraat anlayışını da etkilemiş olması muhtemeldir.

İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan Mukâtil’in ilmî kimliği pek çok yönden ele alınabilir. Ancak onun en fazla öne çıkan yönü tefsirciliğidir. Kendisinden önce tefsir çalışmalarıyla tanınan âlimler bulunsada bu âlimlerin eserleri ya Kur’an’ın belirli bölümleriyle sınırlı kalmış ya da günümüze ulaşmamıştır. Bu yönüyle Mukâtil, Kur’an’ı baştan sona tefsir eden ilk müfessir olarak kabul edilmektedir.⁸ Bunun yanı sıra Mukâtil’e 11 eser daha nispet edilmektedir. İbnü’n-Nedîm’in belirttiğine göre bu eserler şunlardır: *et-Tefsîru’l-Kebîr*, *en-Nâsih ve’l-Mensûh*, *Tefsîru’l-hamsi mi’e âye mine’l-Kur’an*, *Kitâbü’l-Kırâât*, *Müteşâbihü’l-Kur’an*, *Nevâdiru’t-Tefsîr*, *el-Vücûh ve’n-Nezâir*, *el-Cevâbât fi’l-Kur’an*, *er-Reddû ale’l-kaderiyye*, *Aksâm ve’l-Lüğât*, *et-takdîmü ve’t-Te’hîr* ve *Kitabü’l-Âyât ve’l-Müteşâbihât*⁹. Ancak bunlardan yalnızca *et-Tefsîru’l-Kebîr*,

² Ebu’l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâü Ebnâi’z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâder, ts.), 5/255.

³ Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1423), 5/28.

⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/256.

⁵ Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 35.

⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 5/33; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, 5/257; Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/134.

⁷ Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 5/30-35; Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 37; Nurdane Güler, *Mukâtil Tefsirinde Tevhid* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 11-12.

⁸ Türker, “Mukâtil”, 31/135.

⁹ Ebu’l-Ferac Muhammed b. İshâk İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazan (Beyrut: Daru’l-Marife, 1997), 222.

el-Vücûh ve'n-Nezâir ve *Tefsîru'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'an* isimli üç eseri günümüze ulaşmıştır.¹⁰ *Kitâbü'l-Kırâât* adlı eser, klasik tabakât kaynaklarında Mukâtil b. Süleyman'a nispet edilmekle beraber eserin içeriği hakkında ayrıntılı bilgi verilmemektedir. Eserin ismi, kıraatleri konu edildiği izlenimini verse de günümüze ulaşmamış olması, bizi Mukâtil'in kıraatlere yaklaşımını daha somut verilerle analiz etmekten mahrum bırakmaktadır. Ancak onun *et-Tefsîru'l-Kebîr* isimli eseri, kıraat farklılıklarının getirdiği anlam değişikliklerine yer vermesi hasebiyle erken dönemin kıraat anlayışına dair önemli perspektif sunmaktadır.

Tefsir tarihinin en çok tartışılan müelliflerinden biri olan Mukâtil b. Süleyman'ın *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı eserinde yaklaşık kırk yerde Ferrâ'dan (ö. 207/822) bazı nakiller yer almaktadır. Ancak Mukâtil'in vefat ettiği tarihte Ferrâ'nın henüz altı yaşında olduğu dikkate alındığında, bu nakillerin Mukâtil'e ait olmayıp esere sonradan eklendiği iddiasını güçlendirmektedir.¹¹ Ferrâ'dan yapılan bu nakillerin kıraat konularıyla ilgili olmayıp bazı dilsel izahlarla ilgili olduğu görülmektedir.

Müellif, özellikle Allah'ın sıfatları konusundaki görüşleri nedeniyle ciddi ithamlara maruz kalmış ve bu durum, onun tefsirine karşı olumsuz bir bakış açısının gelişmesine yol açmıştır.¹² Mukâtil'in ölümünden sonra yaklaşık bir buçuk asır boyunca onun tefsiri sakıncalı kabul edilmiş ve müfessirler tarafından görmezden gelinmiştir. Bu olumsuz yargı, ilk defa kendisine otuz küsur yerde atıfta bulunan Mâturîdî (ö. 333/944) ile aşılmıştır. Ardından Sa'lebî (ö. 427/1036), Mukâtil'in tefsirinin meşruiyet kazanma sürecinin en etkili ismi olmuştur.¹³

2. Mukâtil Döneminde Kıraatler

Mukâtil b. Süleyman'ın kıraatlere dair yaklaşımlarını değerlendirirken kendi döneminin kıraat anlayışını ve uygulamalarını göz önünde bulundurmak önem arz etmektedir. Bu nedenle o dönemde hâkim olan kıraat anlayışına kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

Kur'an-ı Kerim'in yedi harf ruhsatı çerçevesinde farklı kıraatlerle okunduğu ve bu kıraat farklılıklarının bazı sahâbîlerin bireysel mushaflarına yansıdığı bilinen bir husustur. Bu bağlamda Hz. Ebû Bekir (r.a.) döneminde Kur'an'ın iki kapak arasına alınması, mushaf birliği sağlama amacı taşımadığından bazı bölgelerde Kur'an eğitimi bu bireysel mushaflar üzerinden yürütülmüştür.¹⁴ Başka bir deyişle o dönemdeki kıraat tartışmaları problem oluşturmadığı için bu mushaflara herhangi bir sınırlama getirilmemişti.¹⁵ Ancak bu mushaf çeşitliliği, zamanla

¹⁰ Türker, "Mukâtil", 31/136.

¹¹ Muhammed Hüseyin Zehebî, *el-İsrâiliyyât fi't-Tefsîri ve'l-Hadîs* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 115; Türker, "Mukâtil", 31/136.

¹² Mukâtil'e yöneltilen eleştiriler için bkz. Merve Nur Çam - Selim Türcan, "Mukâtil b. Süleyman'a Yöneltilen Eleştiriler ve Bu bağlamda Mukâtil b. Süleyman Nakillerinin Denetlenmesi", *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (2023), 516-522.

¹³ Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, 95.

¹⁴ Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/248.

¹⁵ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 92.

Müslümanlar arasında bazı anlaşmazlıklara ve belirsizliklere yol açmıştır. Bu anlaşmazlıkların ileride daha büyük ihtilaflara sebep olabileceği endişesiyle Hz. Osman, İslam ümmeti arasında mushaf birliğini sağlamak amacıyla Kur'an'ı tek bir yazı formu üzerine istinsah ettirmiş¹⁶, farklı nüshaları ise yaktırmıştır.¹⁷ Hz. Osman'ın emriyle çoğaltılan bu mushaflar, İslam coğrafyasının farklı merkezlerine gönderilerek ana metin kabul edilmiş, böylece bu mushaflardan birinin metnine uyan kıraatler varlığını devam ettirmiş, uymayanlar ise kullanım dışı kalmıştır.¹⁸

Arap yazısının esnek yapısı, nokta veya hareke farklılığına dayanan kıraatlerin varlığını sürdürmesine imkân tanımıştır.¹⁹ Ancak bu durum, Arap yazısının imkân verdiği her okuyuşun kıraat olarak kabul edilebileceği anlamına gelmemektedir. Zira kıraatler, belirli bir nakil geleneği çerçevesinde şekillenmiş olup, rivayet yoluyla aktarılmayan herhangi bir kıraat vechi muteber kabul edilmemiştir.²⁰ Bu itibarla erken dönemden itibaren kaynaklarda “Kıraatler, uyulması gereken sünnettir.” ilkesi yer almıştır.²¹ Bununla birlikte, Mukâtil'in yaşadığı dönemde Mushaf hattına uygun olarak nakledilen kıraatlerin mütevâtir veya şâz şeklindeki kategorizasyonundan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Zira kıraatlerin hangi ölçütlere göre muteber kabul edileceği veya reddedileceğine dair kriterler, daha sonraki dönemlerde kıraatlerin tasnif ve tedvin süreciyle birlikte şekillenmiştir.²² Bu durum göz önüne alındığında, günümüzde şâz kabul edilen bir kıraatin, o dönemde yaygın kullanılan bir kıraat olması muhtemeldir. Benzer şekilde, günümüzde yaygın olarak okunan bir kıraatin, o dönemde nadir kullanılan bir okuma biçimi olması da mümkündür. Bunun somut bir örneği olarak Tebbet Sûresi'nin sonundaki “مَمَّا لَ الْخَطْبِ” kelimesinin okunuşunu zikredebiliriz. Zira bu kelimenin günümüzdeki en yaygın okunuşu, mansup kıraattir. Ancak ilk dönemlerde, özellikle bazı şehirlerde bu kıraatin yaygın olmadığına dair değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu çerçevede Sîbeveyh, bu ayetin merfu kıraatini şahid olarak getirirken “Duyduğuma göre bu kelimeyi

¹⁶ Ebû Muhammed b. Ebî Talib el-Mekkî, *el-İbâne an Meâni'l-Kirâât*, thk. Abdulfettâh İsmail Şelbî (Mısır: Daru'n-Nehda, ts.), 33-34; Seyit Yıldırım, *Sîbeveyh ve Kıraatler* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024), 61; Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l-Hikemiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, thk. Beşîr Muhammed Uyûn (Beyrut: Mektebetü'l-Müeyyide, 1989), 19.

¹⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdüllkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 2/61.

¹⁸ Mekkî, *el-İbâne*, 48-49.

¹⁹ Ignaz Goldziher, *Mezhebü't-Tefsîri'l-İslâmî*, çev. Abdulhalîm en-Neccâr (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1955), 8 (Mütercime ait dipnot).

²⁰ Yonis İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat ilişkisi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 139-142.

²¹ Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2014), 1/148.

²² Bu kriterlerin kronolojik tablosu için bkz. Yakup Uzun, “Sahih Kırâatlerin Tespit Kriterlerinde Gelişme ve Genişleme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (30 Haziran 2023), 278.

mansup okuyanlar da varmış.” diyerek ²³ mansup kıraatin o dönemde nadir kullanıldığına dikkat çekmiştir.

Mukâtil b. Süleyman’ın da içinde yaşadığı ilk üç asır, günümüzdeki on kıraatten daha fazlasının okunduğu bir dönemdir.²⁴ Bu nedenle, onun kıraat tercihlerini veya bu konudaki değerlendirmelerini, günümüzdeki “kıraat-ı aşere” veya “kıraat-ı seb’a” gibi kategorilere dayanarak ele almak anakronik bir yaklaşım olacaktır. Zira bu kategoriler, Mukâtil’den yaklaşık iki asır sonra, özellikle İbn Mücâhid’in (ö. 324/936) yedi kıraati tasnif etmesiyle oluşmaya başlamıştır.²⁵ Ayrıca müfessirin yaşadığı dönemde kıraatler, belli imamlarla henüz özdeşleşmemiştir.²⁶ Bu nedenle Mukâtil, ayetlerin anlamını açıklama hususunda herhangi bir kıraat imamının tercihinin benimseme zorunluluğu hissetmemiştir. Keza dördüncü asırdan itibaren sistemleşmeye başlayan tasniflerle kendini sınırlandırmamış, bunun yerine “وَمَنْ قَرَأَ” (Şöyle okuyanlara göre...) gibi ifadelerle ilgili kıraatin anlam üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir.²⁷

3. Tefsîr-i Kebîr’de Müterâdîf Kıraat Farklılıkları

Sözlükte “bir şeyin ardınca gelen, onu peşi sıra takip eden” anlamındaki “Ra-de-fe” kökünden türeyen “terâdüf” kelimesi²⁸, Kur’an ilimleri literatüründe “birden fazla lafzın aynı manayı ifade etmesi” şeklinde tanımlanmıştır.²⁹ Kıraat ıstılahında bu terim, genellikle Kur’an’daki bir kelimenin farklı bir lehçedeki anlamsal karşılığını belirtmek için kullanılmaktadır. Manayı doğru bir şekilde aktarmak kaydıyla lehçe temelli olan bu farklılıklara evvelemirde müsaade edilmekteydi.³⁰ Ancak Hz. Osman’ın istinsah faaliyetiyle beraber kıraat farklılıkları büyük oranda sınırlandırılmış, istinsah ettirilen mushaflardan birine uymayan kıraatler terkedilmiştir. Bununla birlikte, Kur’an’ın anlam derinliğine katkıda bulunduğu düşünülen bu farklılıklara zaman zaman atıfta bulunulmuş ve bu okuma biçimleri farklı alanlarda ihticac amacıyla³¹ kullanılmaya devam edilmiştir. Mukâtil b. Süleyman da bazı kelimelerin ince anlamına dikkat çekmek amacıyla bu farklılıklara dikkat çekmiştir. Bu noktada özellikle

²³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/70; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, thk. Komisyon (Mısır: Dâru’l-Mısriyye li’t-Te’lîfi ve’t-Terceme, ts.), 3/317.

²⁴ Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, *Menâhilu’l-İrfân fi Ulûmi’l-Kur’an* (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâüh, 1942), 1/413-418.

²⁵ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 56.

²⁶ Kıraat ilminin oluşum ve gelişim dönemi için bkz. Mehmet Dağ, “Kıraat İlminin Akademik Serencâmı”, *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 312-314.

²⁷ Örnek için bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 3/348; 3/582; 4/605.

²⁸ Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *el-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Semerrâî (Beyrut: Mektebetü’l-Hilâl, ts.), 8/22.

²⁹ Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta’rîfât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983), 56; Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Katkısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 265.

³⁰ Bkz. Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısı*, 55-57.

³¹ İslami ilimlerde özellikle Arap dili alanında ihticac, bir görüşü, kıraati, dil yapısını veya gramer kuralını delil getirerek savunma anlamında kullanılır.

günümüz kıraat anlayışına göre, cumhurun okuyuşuyla ters düştüğü ve münferit kaldığı gerekçesiyle şâz kabul edilen Abdullah b. Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b'ın kıraatlerine³² otuzdan fazla yerde atıfta bulunmuştur.³³

Örneğin Fatiha Sûresi'ndeki “إِهْدِنَا” kelimesi, Abdullah b. Mes'ûd kıraatinde “أَرْشِدُنَا” şeklinde okunmaktadır.³⁴ Arapçada “hidayet” ve “irşad” kelimeleri benzer anlamlar taşımaktadır. Ancak Ebû'l-Hilâl'in belirttiğine göre aralarında ince bir fark bulunmaktadır: “İrşâd” kelimesi, yalnızca “rehberlik etmek” ve “yol göstermek” anlamına gelirken, “hidayet” kelimesi ise yol gösterilmenin ötesinde kişinin nihai amacına ulaşması anlamını da içermektedir.³⁵ Buna göre, “أَرْشِدُنَا” fiili doğru yola yönlendirilmeye dair bir rehberlik talebini ifade ederken, “إِهْدِنَا” fiili, doğru yola yönlendirilmekle birlikte bu yolun sonunda başarıya ulaşmayı, menzilin sonuna erişmeyi de içermektedir. Mukâtil, burada sadece ayetin anlamına vurgu yapmış, hangi okuyuşun mana açısından daha doğru olacağına dair bir değerlendirme yapmamıştır.

Mukâtil'in Abdullah İbn Mes'ûd kıraatine yer verdiği örneklerden biri de “طَعَامُ الْآثِمِينَ” (Günahkar yiyeceğidir.)³⁶ ayetidir. Bağlam itibarıyla bu ayet, günahkârların ahirette yiyeceği zakkum ağacını ifade etmektedir. Ayette bahsedilen günahkâr ise, İslam'a karşı düşmanlığıyla bilinen Ebû Cehil'dir. İbn Mes'ûd kıraatinde “الْآثِمِينَ” kelimesi yerine “الْفَاجِرِ” kullanılarak “طَعَامُ الْفَاجِرِ” şeklinde okunmuştur. Müfessir, sadece İbn Mes'ûd kıraatindeki bu farklılığa işaret ederek iki kıraat arasında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Bunun yanında bu farklılığı yedi harf bağlamında elen bir yorum veya izahta bulunmamıştır.³⁷

Mukâtil'in, müterâdif farklılıklar konusunda kıraatine başvurduğu sahabîlerden bir diğeri de Übey b. Kâ'b'dır. Örneğin “وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَشِينَا أَنْ يُرْهَقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا” (Çocuğa gelince, anası babası mü'min insanlardı. Onları azgınlığa ve küfre sürüklemesinden korktuk.)³⁸ ayetinde Übey b. Kâ'b'ın “فَخَافَ رَبُّكَ” şeklinde okuduğunu belirtmiştir.³⁹ Bu ayette “فَخَافَ رَبُّكَ” şeklindeki okuyuş, ilahi iradeye vurgu yapmaktadır. Ancak “فَخَشِينَا” şeklindeki kıraat, Kur'an'da zikredilen ilim sahibi kişinin çocuğu öldürme kararını kendi ictihadıyla verdiği şeklinde yorumlamaya müsaittir. Mukâtil'in bu noktada Übeyy'in kıraatini zikretmesi, yorumunu doğrudan ilahî irade merkezli bir anlayışa dayandırmak istediğini göstermektedir. Bunun yanında, “فَخَافَ رَبُّكَ” kıraatinde geçen “endişe etme” fiilini Allah'a isnat etmeyi uygun görmemiş, bu ifadeyi “Rabbin

³² Bu sahâbîlerin kıraatlerinin Şâz kabul edilmesiyle ilgili bkz. Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn İbnü'l-Ferrâ, *el-Udde fi Usûli'l-Fıkıh*, thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî (Riyad, 1990), 3/1010.

³³ Örnekler için bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 1/36; 1/199; 1/391; 2/186; 2/ 275; 2/342; 2/527; 2/631; 3/28; 3/260; 3/524; 3/582; 3/824; 4/576.

³⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 1/36.

³⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-Luğaviyye*, thk. Muhammed Selîm (Mısır: Dâru'l-İlmi ve's-Sekâfe, ts.), 209. ed-Duhân 44/44.

³⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 3/824.

³⁷ el-Kehf 18/80.

³⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/598.

bildi” şeklinde tevil etmiştir.⁴⁰ Buradan Mukâtîl’in, olayın ardındaki hakikatin sadece insanî bir korkuya değil, Allah’ın sonsuz ilminin ve kudretinin bir yansıması olduğunu ortaya koymak istediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda tefsir geleneğindeki yorum zenginliği açısından Zemahşerî’nin yaklaşımına da de kısaca değinmek isabetli olacaktır. Zemahşerî ilgili ayeti “Rabbin, adeta işin kötü bir akıbetle sonuçlanmasından endişe eden biri gibi, durumu hoş karşılamadı ve onu değiştirdi.” şeklinde tevil etmiştir.⁴¹

Mukâtîl tefsirinde yer verilen müterâdif farklılıklarla ilgili şu hususa dikkat çekmek önem arz etmektedir: Bilindiği üzere, Abdullah b. Mes’ûd ve Übey b. Kâ’b gibi bazı sahâbîlerin şahsî nüshaları, Mushaf metninin standartlaştırılması sürecinde yakılmıştır. Hatta Abdullah İbn Mes’ûd’un, şahsî mushafının yakılması sebebiyle Hz. Osman ile arasında bir kırıntı yaşandığı rivayet edilmektedir.⁴² Bu bağlamda, söz konusu sahâbîlere nispet edilen kıraatler büyük ihtimalle onların şahsî mushaflarında da kayıtlı olan okuyuşlardır. Dolayısıyla, Mukâtîl’in “Kırâatü İbn Mes’ûd” veya “Kırâatü Übeyy” gibi ifadelerle, esasında onların şahsî mushaflarında yer alan ve anlam merkezli farklılıklar içeren kıraatlere atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, müfessirin “Mushaf” ve “Kıraat” terimlerini eş anlamlı olarak kullanmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

4. Tefsîr-i Kebîr’de Müdrec Kıraatler

Müdrec Kıraatler, orijinal metne tefsir amacıyla eklenen fazlalıklardır.⁴³ Bu tür eklemeler, Kur’an metninden sayılmadığı için namazlarda okunması caiz görülmemiştir.⁴⁴ Özellikle erken dönem müfessir ve fakihlerinin, ayetlerin hükümlerini açıklarken müdrec kıraatlere başvurdukları bilinmektedir. Bu bağlamda, müdrec kıraatler kimi zaman müphem bir anlamı açıklığa kavuşturmuş, kimi zaman da fikhî bir görüşü destekleyici bir işlev görmüştür.⁴⁵ Bu doğrultuda, Mukâtîl de tercih ettiği anlamı, bazen ise fikhî görüşünü yansıtmak bazen de tercih ettiği anlamı gerekçelendirmek amacıyla müdrec kıraatleri kullanmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki Mukâtîl, bu kıraatleri değerlendirirken söz konusu ifadelerin günümüz kıraat teorilerinde yer aldığı şekliyle yedi harf kapsamında yer alıp almadığı ya da sadece bir açıklama niteliğinde metne sonradan eklenmiş ifadeler olup olmadığı hususunda bir tasnif ortaya koymamıştır. Bu nedenle verilen örnekleri müdrec kıraatler kategorisinde zikretmek anakronik bir risk barındırırsa da açıklayıcı bir çerçeve sunmak adına bu kavramı tercih ettik.

⁴⁰ Mukâtîl b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/598.

⁴¹ Bkz. Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, çev. Abdulaziz Hatip vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 4/112.

⁴² Ebû Zeyd Ömer İbn Şebbe, *Târîhu’l-Medîne*, thk. Fehîm Muhammed Şeltût (Cidde: h.1399, ts.), 3/1049-1051.

⁴³ Mennâ el-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân* (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 2000), 179.

⁴⁴ İbn Abdilberr, *et-Temhîd limâ fi’l-Muvatta’ mine’l-Meânî ve’l-Esânîd* (Mağrib: Vizâretü Umûmî’l-Evkâf ve’ş-Şüûnü’l-İslâmiyye, 1967), 8/292.

⁴⁵ Müdrec Kıraatlerin işlevi için bkz. Mustafa Hamurlu, “Müdrec Kıraatlerin Tefsirle İlişkisi ve Anlam Üzerindeki Etkisi”, *İlahiyat Akademisi* 20 (26 Aralık 2024), 249-256.

Müfessirlerin bazı ayetlerde özellikle vurguladıkları müdrec okumalar, fikhî yorum ve hükümlerin şekillenmesinde ya da mübhem bir anlamın açıklığa kavuşturulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu çerçevede Mukâtil, yaklaşık on yerde bu tür farklılıkları ihtiva eden müdrec okumalara yer vermiştir.⁴⁶ Tespit ettiğimiz kadarıyla yer verdiği müdrec farklılıklardan sadece biri fikhî hükümlerle ilişkilidir. Diğerleri ise anlamı pekiştirici veya açıklayıcı bir işlev görmektedir. Fikhî hüküm ihtiva eden ayet, yemin kefaretiyle ilgili olan “فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ” (Bunlara gücü yetmeyen üç gün oruç tutmalıdır.)⁴⁷ ayetidir. İbn Mes'ûd Mushaf'ında “مُتَتَابِعَاتٍ” (peş peşe) kaydıyla yer almaktadır. Bu kıraat farklılığı, fakihler arasında yemin kefaretinde üç gün orucun aralıksız tutulmasının zorunlu olup olmadığı konusundaki tartışmalara zemin hazırlamıştır.⁴⁸ Bu çerçevede Mukâtil'in, İbn Mes'ûd kıraatinde “مُتَتَابِعَاتٍ” (Peş peşe) kelimesiyle kayıtlı olduğuna vurgu yapması⁴⁹ yemin kefareti için tutulan orucun ancak peş peşe tutulması durumunda geçerli olacağına dair fikhî görüşe yakın olduğunu göstermektedir.

Mukâtil'in yer verdiği bazı müdrec kıraatler, onun kelimâ yaklaşımını destekleyici mahiyettedir. Örneğin müfessir, “وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ” (Başına gelen kötülük ise sendendir.)⁵⁰ ayetini tefsir ederken “فَمِنْ نَفْسِكَ” kelimesine “فَبِدْنِكَ” (Senin günahın sebebiyledir.) anlamını vermiş, ardından İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'in Mushaflarında “فَبِدْنِكَ وَأَنَا كَتَبْتُهَا عَلَيْكَ” (Senin günahın sebebiyledir. Onu ben takdir ettim.) açıklamasının bulunduğunu söylemiştir.⁵¹ Bu kayıt, insanın işlediği günahların ilâhî takdir çerçevesinde nasıl değerlendirildiğine dair teolojik bir çerçeve sunmakta ve kader-insan fiilleri ilişkisini vurgulamaktadır. Ayrıca Allah'ın mutlak hâkimiyetini ve iradesini ön planda tutan, fakat insanı tamamen iradesiz bırakmayan bir yaklaşımdır. Mukâtil'in tefsirinde kimi zaman benzer değerlendirmelere rastlamak mümkündür.⁵² Müfessirin bu kayda yer vermesi, onun zaman zaman ilahi iradeye yaptığı vurgu ile paralel bir düzlemde.

Müfessirin tefsirinde yer verdiği bazı müdrec kıraatler, onun Kur'ân'ın anlamına ilişkin yaptığı yorumları ve benimsediği anlam tercihlerini yansıtmaktadır. Örneğin “إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا” (Zamanını çok gizli tuttuğum kıyamet elbette gelecektir.)⁵³ ayetinin İbn Mes'ûd kıraatinde “فَكَيْفَ يُعَلِّمُهَا أَحَدٌ وَقَدْ كَذَبْتُ أَنْ أُخْفِيهَا مِنْ نَفْسِي لِئَلَّا يَعْلَمَهَا خَلْقٌ” (Onu başkaları nasıl bilsin? Başkaları bilmesin diye onu neredeyse kendimden bile gizleyecektim.) şeklinde olduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Ayetteki

⁴⁶ Örnekler için Bkz. Mukâtil b. Süleyman, “Tefsîr-i Kebîr, 1/391; 1/500; 1/551; 3/23; 3/28; 3/198; 4/424.

⁴⁷ el-Mâide 5/89)

⁴⁸ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 12/422; Semîr Abd-ü Hasen Sâlim Fehdâvî, “Mukâtil b. Süleymân ve'l-Kıraâtü'l-Kur'aniyye fî Tefsîrih”, *Dirâsâtün Arabiyye ve İslâmiyye* 57 (2016), 182-184.

⁴⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 1/500.

⁵⁰ en-Nisâ 4/79.

⁵¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 1/391.

⁵² Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 3/311.

⁵³ Tâhâ 20/15.

⁵⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 3/23-24.

“كَادُ” fiili, çeşitli anlam ihtimallerine açık olması hasebiyle müfessirler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır.⁵⁵ Mukâtil ise “كَادُ أُخْفِيهَا” cümlesinden sonra “مِنْ نَفْسِي” kaydını eklemiş ve ardından İbn Mes‘ûd kıraatine atıfta bulunmuştur. Dolayısıyla, onun bu tutumu, sadece lafzî bir aktarım değil, aynı zamanda bir anlam tercihi olarak değerlendirilmelidir.

5. Tefsîr-i Kebîr’de Ferşî Farklılıklar

Kıraat ilmi bağlamında ferşî farklılıklar, bazı Kur’an kelimelerin telaffuzunda, harflerin veya hareketlerin değişmesiyle meydana gelen kıraat farklılıklarıdır.⁵⁶ Harfler noktasındaki değişiklikler, kelimenin kök yapısını etkileyerek başka bir anlam kazanmasını sağlarken, hareketlerdeki değişiklikler ise cümledeki gramatik unsurların yeniden düzenlenmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla her iki durumda da cümlenin ifade ettiği anlamda bazı değişiklikler meydana gelebilmektedir. Örneğin Hucurât Sûresinin 6. ayetindeki “iyice araştırın” anlamına gelen “فَتَبَيَّنُوا” kelimesi, bazı kıraatlerde “iyice emin olun” anlamına gelen “فَتَنَبَّهُوا” formuyla okunmaktadır.⁵⁷ Keza “لَقَضَىٰ إِلَيْهِمْ أَجَلُهُمْ” (Derhal sonları getirilirdi) (Yunus, 10/11) ayeti bazı kıraatlerde “لَقَضَىٰ إِلَيْهِمْ أَجَلُهُمْ” (Allah, derhal onların sonlarını getirirdi.) şeklinde okunmaktadır.⁵⁸ Dolayısıyla “قَضَىٰ” fiilinin harekesindeki değişiklik, “أَجَلُهُمْ” kelimesinin harekesini de değiştirerek onu “أَجَلُهُمْ” şeklinde meful yapmaktadır. Bu farklılık, murad-ı ilahî’ye ters bir anlam oluşturmaya da cümlenin yapısını değiştirmektedir. Müfessirler, farklı anlam nüanslarını ortaya koymak ve bazen de dilin gramatik yapısına daha uygun bir açıklama yapmak için bu gibi farklılıklara değinmişlerdir. Mukâtil tefsirinde de bu tür tahlilleri görmek mümkündür.

5.1. İki Kıraate Yer Vermesi

Mukâtil, bazı durumlarda bir kelimenin iki farklı şekilde okunabildiğini belirterek kıraatlerin sunduğu anlam çeşitliliğine vurgu yapmıştır. Örneğin “هَٰذَا لَكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ”⁵⁹ ayetindeki “وَلَايَةُ” kelimesi, vâv harfinin hem üstünüyle hem de esresiyle okunmaktadır.⁶⁰ Üstün okunduğunda “sahip çıkma” anlamına gelirken esre okunduğunda ise “hüküm” ve saltanat” anlamlarına gelmektedir.⁶¹ Mukâtil, öncesinde “وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ” (O gün hüküm sadece Allah’ındır.)⁶²

⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 22/21.

⁵⁶ Kök anlamı itibarıyla “yaymak” ve “sermek” anlamına gelen ferş kelimesi, Kur’an-ı Kerim’deki kıraat ihtilaflarının bulunduğu yerlerde, her bir okuyuş şekli hakkında yapılan açıklamalar için kullanılmıştır. Bu okuyuşlar, Kur’an sureleri içinde çeşitli yerlere yayılmış durumda oldukları için bu tabir kullanılmıştır. Bkz. Abdulfettâh el-Kâdî, *el-Vâfi fi şerhi’s-Şâtıbiyye* (Mektebetü’s-Sevâdî, 1992), 199.

⁵⁷ Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî, *İthâfu Fudelâi'l-Beşer fi'l-Kirâati'l-Aşer*, thk. Enes Mehera (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 512.

⁵⁸ Dimyâtî, *İthâf*, 310.

⁵⁹ el-Kehf 18/44.

⁶⁰ Dimyâtî, *İthâf*, 367.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2017, 4/68.

⁶² el-İnfitâr 83/19.

ayetiyle bağlantı kurarak “saltanat” anlamını vermiş, ardından fetha ile okunduğunda “مَوَالَتْ” (velisi olma, sahip çıkma) anlamına geleceğini vurgulamıştır.⁶³

Mukâtil’in bu ayet özelindeki kıraat değerlendirmelerinin siyak-sibakla ilişkili olması nedeniyle ayetin bağlamına da kısaca değinmekte fayda görüyoruz. Şöyle ki, önceki ayetlerde biri mü’min, diğeri ise imansız olan iki kardeşin durumu hikâye edilmiştir. Mukâtil’in tefsirine göre, Yemlîha ve Furtus adındaki her iki kardeşe de babalarından 4000 dinar miras kalmıştı. İnançlı olan Yemlîha, kendi payına düşen miktarı fakirlere dağıtmış, inançsız olan Furtus ise servetine servet katmıştı. Günün birinde fakir düşen Yemlîha, inançsız kardeşi Furtus’tan yardım istemişti. Furtus, ona “Babandan kalan servetin nerede?” diye sormuştu. Yemlîha ise, karşılığını tastamam veren ve hiçbir borca ihtiyacı olmayan rabbine borç olarak verdiğini, çocuk çocuğu için önden hayır olarak gönderdiğini söylemişti. Bunun üzerine Furtus: “Sen, kullarının verdiği borcu Allah’ın ödeyeceğine inanıyor musun?” diyerek ahireti inkâr etmişti. İki kardeş ayrıldıktan sonra geceleyin gökyüzünden gelen bir azapla Furtus’un bahçesi yanmış ve suyu çekilmişti. Furtus da yaptığı harcamalardan dolayı elini eline vurarak pişman olmuştu.⁶⁴ Mukâtil, “الْوَلَايَةُ” kelimesini bu kıssa ile irtibatlandırarak “الْبَعْثُ الَّذِي كَفَرَ بِهِ فَرُطُسٌ” (Furtus’un inkâr ettiği ölümden sonra diriliş) şeklinde açıklamıştır. Böylece ayeti, “hüküm” ve “saltanat” anlamına gelen “وَلَايَةُ” şeklindeki esre kıraate göre anlamlandırmıştır.⁶⁵

Müellif’in iki farklı kıraate yer verdiği noktalardan biri de Tûr Sûresindeki “فَكَيْهَيْنِ بِمَا آتَاهُمُ”⁶⁶ ayetidir. Mukâtil bu ayetin “فَكَيْهَيْنِ” ve “فَكَيْهَيْنِ” şeklindeki iki farklı kıraatinden söz etmiştir. “فَكَيْهَيْنِ” şeklinde okunduğunda ayetin “Rablerinin kendilerine verdiği nimetleri çok beğenerek” anlamına geleceğini ifade etmiş, “فَكَيْهَيْنِ” okunduğunda ise “Rablerinin verdiği nimetlerin keyfini sürerek” anlamına geleceğini belirtmiştir.⁶⁷ Bu noktada bir başka örnek ise “قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَا”⁶⁸ “سِحْرَانِ” kelimesidir. Müfessir bu kelimenin “سِحْرَانِ” ve “سَاحِرَانِ” şeklinde iki farklı kıraatinden bahsetmiş; “سِحْرَانِ” kıraatinde Tevrat ve Kur’an’ın kastedildiğini, “سَاحِرَانِ” kıraatinde ise Hz. Musa ile Hz. Muhammed’in kastedildiğini belirtmiştir.⁶⁹

Tefsîr-i Kebîr’de iki farklı kıraate dayalı analizlerden biri de “فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى”⁷⁰ ayetindeki “تَرَى” kelimesi ile ilgilidir. Bilindiği üzere bu ifade, rüyasında oğlunu kurban ettiğini gören İbrahim Peygamber’in oğluna yönelttiği bir sorudur. Bu sorudaki “تَرَى” kelimesi bazı kıraatlerde “تَرِي” şeklinde okunmuştur.⁷¹ Bu kıraat farklılığı, baba-oğul arasındaki diyalogun yorumlanışında

⁶³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/587.

⁶⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/584.

⁶⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/587.

⁶⁶ et-Tûr 52/18.

⁶⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 4/145.

⁶⁸ el-Kasas 28/48.

⁶⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 3/348.

⁷⁰ es-Saffât 37/102.

⁷¹ Dimyâtî, *İthâf*, 472-473.

farklı görüşlere neden olmuştur. Şöyle ki, “تَرَى” şeklinde okunduğunda İbrahim Peygamber’in “Ne düşünürsün?” diyerek oğlunun fikrini sorduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan “تَرَى” kıraatiyle okunduğunda bu ifade “Ne gösterirsin?” anlamını kazanmakta ve İbrahim Peygamber’in, Allah’a itaat konusunda oğlunun ne derece sabır ve tahammül göstereceğini sorduğuna işaret etmektedir. Elbette bu soru, İbrahim’in (a.s.) kurban emrini yerine getirme konusundaki kararlılığını etkilememiştir. O, Allah’ın emri doğrultusunda kurban etme işine devam etmiştir. Mukâtil’in tefsirinde her iki kıraate de yer verilmiş olmakla birlikte bu değerlendirme Ferrâ’ya nispet edilmektedir.⁷² Daha önce belirtildiği üzere bu naklin Mukâtil ’den sonra onun tefsirine eklenmiş olma ihtimali oldukça yüksektir.

Tekvîr Sûresi’nde yer alan “وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ”⁷³ ayeti, Mukâtil’in iki farklı kıraat üzerinden tefsir yaptığı dikkat çekici örneklerden biridir. Bu ayette geçen “ضَنِينٍ” kelimesi, bazı kıraat alimleri tarafından “طَنِينٍ” şeklinde okunmaktadır.⁷⁴ Bu kıraat farklılığı, ayetin anlamında bariz değişikliğe yol açmaktadır. Şöyle ki, “ضَنِينٍ” kelimesi “cimri, bilgi vermekten kaçınan” anlamına gelirken, “طَنِينٍ” kelimesi “şüphe edilen, itham edilen” anlamına gelmektedir.⁷⁵ Birinci kıraate göre, Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) vahiy konusundaki cömertliği ve şeffaflığı vurgulanırken, ikinci kıraatte onun Kur’an konusundaki güvenilirliği ve doğruluğu vurgulanmaktadır.

Mukâtil’in iki kıraat üzerinden analizi noktasında dikkat çekici bir örnek ise “وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ”⁷⁶ ayetindeki “وَقَضَىٰ” kelimesidir. Bu kelime, “emretti” anlamına gelen “وَوَصَّى” kıraatiyle de okunmuştur. Hatta Mukâtil’in, İbn Mes’ûd’a dayandırdığı bir rivayete göre bu kelime Mushaf’ta “وَوَصَّى” şeklinde yazılmış, ancak “و” harfinin “ض” harfine birleşmesi sonucunda “ق” harfine dönüşmüştür.⁷⁷ Arap dilinin noktasız ve harekesiz hali dikkate alındığında, harflerin şekilsel benzerliği nedeniyle bu tür değişikliklerin olması muhtemeldir. Ancak Kur’an bağlamında dile getirilen bu rivayet, ilahi kelamın otoritesine ve güvenilirliğine gölge düşüreceği, ayrıca Kur’an’ı hüccet olmaktan çıkaracağı endişesiyle gerçeklikten uzak görülmüştür.⁷⁸

5.2. Tek Kıraat Üzerinden Tefsir Yapması

Mukâtil, bazı ayetlerde birden fazla kıraat vechi bulunmasına rağmen çoğu zaman bu farklılıklara değinmeksizin ayetin anlamını açıklamakla yetinmektedir. Müfessirin ayetlere verdiği anlam doğrultusunda ferî farklılıkların bulunduğu kelimelerde onun hangi kıraate göre anlamlandırma yaptığını belirlemek ve bu kıraatin, kıraat-ı aşere imamlarından hangisine

⁷² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 3/610.

⁷³ et-Tekvîr 81/24.

⁷⁴ Dimyâtî, *İthâf*, 573-574.

⁷⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 4/604-605.

⁷⁶ el-İsrâ 17/23.

⁷⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/528.

⁷⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 20/321.

nispet edildiğini tespit etmek mümkündür. Ancak girişte de değindiğimiz üzere onun döneminde kıraatler henüz imamlarla özdeşleşmemişti. Dolayısıyla onun tefsir faaliyetinde yararlandığı kıraatler, kıraat imamlarından bağımsız bir şekilde doğrudan okunuş şekilleriyle verilmiştir.

Ferşî farklılıklar bağlamında müfessirin kıraat tercihi, “وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهَرْنَ” (Hayızdan temizleninceye kadar hanımlarınıza yaklaşmayın)⁷⁹ ayetinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Zira söz konusu ayette geçen “يَطْهَرْنَ” kelimesi, başka bir kıraatte “يَطْهَرْنَ” şeklinde okunmaktadır. Her iki kıraat de ifade ettikleri anlamın farklılığı nedeniyle bazı fikhî ihtilaflara yol açmıştır. Şöyle ki, “يَطْهَرْنَ” kıraati, sülâsî kalıptaki “طَهَّرَ” kökünden gelmekte ve hayız kanının sona ermesi anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla bu kıraat, hayız kanı kesildikten sonra fiziksel bir temizlik işlemine gerek kalmaksızın kadınlara yaklaşmayı serbest bırakmaktadır. Buna karşılık, “يَطْهَرْنَ” kıraati, tefa’ul kalıbında olan “يَتَطَهَّرْنَ” fiilinin idğamlı halidir ve yıkanarak temizlenmeyi ifade etmektedir. Bu kıraate göre, hayız kanının kesilmesinin ardından kadınlara yaklaşabilmek için onların yıkanarak temizlenmesi de gerekmektedir.⁸⁰ Mukâtil, bu ayeti tefsir ederken doğrudan “حَتَّى يَتَغَسَّلْنَ” (yikanıncaya kadar) anlamını vererek “يَطْهَرْنَ” kıraatini esas almış ve fiziksel temizlenme sürecine vurgu yapmıştır.⁸¹ Mukâtil’in, bir kıraatin ifade ettiği anlamı esas alması, onun kıraat farklılıklarını tefsirde bir tercih unsuru olarak gördüğünü ve bu farklılıkların fikhî sonuçlara etkisini dikkate aldığını göstermektedir.

Ferşî farklılıklar çerçevesinde fikhî ihtilafa konu olan kıraatlerden biri de “لَا مَسْتُمْ التَّسَاءُ”⁸² ayetidir. Zira buradaki “لَا مَسْتُمْ” kelimesi, bazı kıraat âlimleri tarafından “لَمَسْتُمْ” şeklinde okunmaktadır. Bu kıraat, sülâsî kalıptan türemesi hasebiyle kadınlara sıradan bir dokunuşu ifade etmektedir. Buna mukabil müfâale kalıbından türeyen “لَا مَسْتُمْ” kıraati, müşareket anlamı taşıması hasebiyle kadınlarla cinsi münasebet kurma anlamına gelmektedir. Bu farklılık, fıkıh ilminde önemli bir tartışmaya zemin teşkil etmiştir. Bu bağlamda İbn Abbâs, Hasan-ı Basrî, Mücâhid, Katâde ve Ebû Hanîfe gibi âlimler, cima anlamını tercih ederken İbn Mes’ûd, İbn Ömer, Şa’bî, Nehaî ve Şâfî gibi âlimler de cima olmaksızın sıradan dokunma anlamını tercih etmişlerdir.⁸³ Mukâtil de bu kelimeye “جَامِعْتُمْ” anlamını vererek bir anlamda “لَا مَسْتُمْ” kıraatini tercih etmiştir.⁸⁴ Kelimeyi bu şekilde anlamlandırması, aynı zamanda onun konuya dair görüşünü de yansıtmaktadır.

⁷⁹ el-Bakara 2/222.

⁸⁰ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâik-i Ğavâmidî't-Te'vîl* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407), 1/265-266.

⁸¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 1/192.

⁸² en-Nisa 4/43; el-Mâide 5/6.

⁸³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ġayb*, 10/89; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdunî - İbrahim Atfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 5/227.

⁸⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 1/375.

Fıkḥi ihtilaftan bağımsız olarak müellifin kıraat tercihini yansıtan noktalardan biri de “إِنَّهُ” (Çünkü o, doğru olmayan bir işti.)⁸⁵ ayetidir. Bilindiği üzere Nuh (a.s.), boğulmak üzere olan oğlunu iman etmeye davet etmiş, lakin o bu daveti reddetmiştir. Bunun üzerine Nuh Peygamber, oğlunun kurtarılması için Allah’a dua etmiş, ancak Cenab-ı Hak, oğlunun kendi ailesinden olmadığını bildirmiştir. Bunun sebebini ise “إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ” cümlesiyle açıklamıştır. Bu ayetteki “عَمَلٌ” kelimesi, bazı kıraatlerde “عَمِلَ” şeklinde fiil formatında okunmuş, “غَيْرُ صَالِحٍ” olan sıfat cümlesi ise “غَيْرَ” şeklinde mansup olarak olunmuştur.⁸⁶ Mukâtil’in ayeti, “عَمِلَ شَرًّا” (Çünkü o, şirk koştu.) şeklinde anlamlandırması, onun “عَمِلَ غَيْرُ صَالِحٍ” şeklindeki kıraati dikkate aldığını göstermektedir.⁸⁷ Bunun yanında “عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ” kıraatini de dilsel tevillerle aynı manada buluşturmak mümkündür. Şöyle ki, kınamada mübalağa yapmak ve Nuh’un (a.s.) oğlunun işlediği şirkin çokluğuna dikkat çekmek amacıyla doğrudan oğulun kendisine “عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ” denilmiştir. Zira Arap dilinde bu tür kullanımlar çoktur. Örneğin bilgisi çok olan birine “إِنَّهُ عَمَلٌ” denilir.⁸⁸

Mukâtil b. Süleyman’ın kıraat tercihinin belirgin bir şekilde görüldüğü ayetlerden biri de “وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيحَ بُشْرًا”⁸⁹ ayetindeki “بُشْرًا” kelimesidir. Zira bu kelime, bazı kıraat âlimleri tarafından “نُشْرًا” şeklinde okunmuştur.⁹⁰ “بُشْرًا” kıraati esas alındığında, ayet “Rahmetinin öncesinde rüzgârları müjdeleyici olarak gönderen” anlamına gelmektedir. Bu mana, rüzgârların Allah’ın rahmetinin habercisi olduğuna, ayrıca yağmur ve bereketi müjdeleyen bir işlevi olduğuna işaret etmektedir. Diğer taraftan, “نُشْرًا” kıraati esas alındığında ise ayet, “Bulutları yayıcı olarak rüzgârları gönderen” anlamına gelmektedir. Bu mana ise, rüzgârların bulutları dağıtma ve yayma işlevini vurgulamaktadır.⁹¹ Dolayısıyla her iki kıraat, rüzgârların rolünü farklı açılardan tanımlamaktadır. Mukâtil ayete “bulutları yayma” (نُشْرًا لِلْسَّحَابِ) manasını vererek “نُشْرًا” kıraatini esas almıştır. Hatta bu bağlamda “يُرْسِلُ الرِّيحَ فَتَنْثِيرُ سَحَابًا” (Allah, rüzgârları göndererek bulutları harekete geçirir.)⁹² ayetini delil getirerek söz konusu manayı pekiştirmektedir.⁹³ Mukâtil’in bu tutumu, kıraatler noktasında anlam yönünden seçici davrandığının bir tezahürüdür.

Sonuç

Mukâtil b. Süleyman’ın *et-Tefsîru’l-Kebîr* adlı eseri, kıraatlerin anlam üzerindeki etkisini vurgulayan en erken dönem tefsirlerden biri olup, bu yönüyle kıraat ve tefsir ilişkisini

⁸⁵ Hûd 11/46.

⁸⁶ Dimyâtî, *Îthâf*, 321-322.

⁸⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/284.

⁸⁸ Bkz. Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 18/357.

⁸⁹ el-A’râf 7/57.

⁹⁰ Dimyâtî, *Îthâf*, 284.

⁹¹ Diğer kıraat farklılıkları için bkz. Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, 14/287.

⁹² er-Rûm 30/48.

⁹³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/42.

inceleyen araştırmalar açısından büyük bir öneme sahiptir. Kıraatlerin henüz sistematik bir yapıya kavuşmadığı bir dönemde kaleme alınmış olması, eserdeki kıraat değerlendirmelerini daha da değerli kılmakta ve erken dönem kıraat anlayışına ışık tutmaktadır. Müellif, özellikle İbn Mes'ûd ve Übey b. Kâ'b gibi sahâbîlere nispet edilen anlam merkezli ve mushaf temelli olan kıraatlere otuzdan fazla yerde atıfta bulunmuştur. Bu bağlamda, Mukâtil'in "İbn Mes'ûd Kıraati" veya "Übey b. Kâ'b Kıraati" şeklindeki ifadelerle, aslında doğrudan bu sahâbîlere ait olduğu rivayet edilen mushafları kastettiği anlaşılmaktadır. Müfessir, kıraat farklılıklarını kimi zaman manayı vurgulamak, kimi zaman da fikhî bir meseleye dikkat çekmek amacıyla zikretmiştir. Bunun yanı sıra, *et-Tefsîru'l-Kebîr*'de ferşî kıraat farklılıkları da önemli bir yer tutmaktadır. Müellif, genellikle kıraat farklılıklarını doğrudan zikretmeksizin ayetleri açıklamayı tercih etmiş, ancak bazı durumlarda iki farklı kıraat vechinin anlam üzerindeki etkisine özellikle vurgu yaparak, bu farklılıkların tefsire yansımalarını ortaya koymuştur. Kıraat farklılıklarına açıkça yer vermediği ayetlerde ise, yaptığı yorum ve anlam tercihleri üzerinden hangi kıraati esas aldığı tespit edilebilmektedir. Mukâtil'in tefsirinde, ayetlerin bağlamına ve anlam bütünlüğüne en uygun olduğu düşünülen kıraat vecihleri tercih edilmiş olup, bu kıraatler belirli bir kıraat imamına isnat edilmemiş, daha ziyade ayetin içeriğine ve yorumuna dayalı olarak ele alınmıştır.

Kaynakça / References/ المصادر

- Askerî, Ebû Hilâl. *el-Furûku'l-Luğaviyye*. thk. Muhammed Selîm. Mısır: Dâru'l-İlmi ve's-Sekâfe, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Çam, Merve Nur - Türcan, Selim. "Mukâtil b. Süleyman'a Yöneltilen Eleştiriler ve Bu bağlamda Mukâtil b. Süleyman Nakillerinin Denetlenmesi". *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (2023), 511-531.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Dağ, Mehmet. "Kıraat ilminin Akademik Serencâmi". *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 311-324.
- Dimyâtî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İthâfu Fudela'i'l-Beşer fi'l-Kırâati'l-Aşer*. thk. Enes Mehera. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2006.
- Fehdâvî, Semîr Abd-ü Hasen Sâlim. "Mukâtil b. Süleymân ve'l-Kırââtü'l-Kur'aniyye fî Tefsîrih". *Dîrâsâtün Arabiyye ve İslâmiyye* 57 (2016), 153-231.
- Ferâhidî, Halîl b. Ahmed., *el-Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Semerrâî. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Komisyon. Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîfi ve't-Terceme, 1. Basım, ts.
- Goldziher, Ignaz. *Mezhebü't-Tefsîri'l-İslâmî*. çev. Abdulhalîm en-Neccâr. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1955.
- Güler, Nurdane. *Mukâtil Tefsirinde Tevhid*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2022.
- Hamurlu, Mustafa. "Müddrec Kıraatlerin Tefsirle İlişkisi ve Anlam Üzerindeki Etkisi". *İlahiyat Akademi* 20 (26 Aralık 2024), 243-262.
- İbn Abdilberr. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Meânî ve'l-Esânîd*. Mağrib: Vizâretü Umûmî'l-Evkâf ve's-Şüûnü'l-İslâmiyye, 1967.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, ts.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer. *Târîhu'l-Medîne*. thk. Fehîm Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Cidde: h.1399, ts.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferac Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramazan. Beyrut: Daru'l-Marife, 1997.
- İbnü'l-Ferrâ, Ebû Yâ' lâ Muhammed b. el-Huseyn. *el-Udde fi Usûli'l-Fıkıh*. thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî. Riyad, 1990.
- İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Turuku'l-Hikemiyye fi's-Siyâseti's-Şer' iyye*. thk. Beşîr Muhammed Uyûn. Beyrut: Mektebetü'l-Müeyyide, 1. Basım, 1989.
- İnanç, Yonis. *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat ilişkisi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Kâdî, Abdulfettâh. *el-Vâfi fi şerhi's-Şâtibiyye*. Mektebetü's-Sevâdî, 1992.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdunî - İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/242-248. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Talib. *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*. thk. Abdulfettâh İsmail Şelbî. Mısır: Daru'n-Nehda, ts.
- Mennâ el-Kattân. *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 3. Basım, 2000.
- Mukâtil b. Süleyman. *et-Tefsîru'l-Kebîr*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1. Basım, 1423.
- Râzî, Fahrreddîn. *Mefâtihu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Sîbeveyh, Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârun. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 2014.
- Türker, Ömer. "Mukâtil b. Süleyman". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/134-136. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Uzun, Yakup. "Sahih Kıraatlerin Tespit Kriterlerinde Gelişme ve Genişleme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (30 Haziran 2023), 261-282.

- Yıldırım, Seyit. *Sıbeveyh ve Kıraatler*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *el-İsrâîliyyât fi't-Tefsîri ve'l-Hadîs*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*. çev. Abdulaziz Hatip vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2017.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an Hakâik-i Ğavâmidî't-Te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.
- Zerkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, 1942.